

SANLIQLARDIŇ SEMANTIKALIŇ KLASSIFIKACIYASI (inglis hám qaraqalpaq tilleri misalında)

*G.A.Shamuratova,
Ózbekstan Milliy universiteti studenti
Ilimiy basshi: Dj.A.Kurbanbaev*

Til iliminiń klassiklerinen V.A.Vinogradov sanlıqlarda ayrıqsha sóz shaqaplarınıń grammatikalıq belgilerin barlıgın biykarlaydı, olar sanlıqlar hám almasıqlar ózlerin sintaksislik ózgeshelikleri menen atlıq, kelbetlik hám ráwish sıyaqlı grammatikalıq kategoriyalarǵa jaqın (Vinogradov: 89).

Mánileri hám de gáptiń funkciyasına (roline) qaray sóz shaqapları mánili hám kómekshi sózler bolıp bólinedi. F.Buslaev abstrakt túsiniklerdi ańlatatuǵın hám de sóylewshiniń tılawshıǵa hám de sóz bolıp atırǵan predmetke múnásibetin kórsetiwin esapqa alıp sanlıqlardı hám almasıqlardı kómekshi sózler qatarına kiritedi (Buslaev: 288). V.M.Jirmunskiy bolsa, hind-evropa, sonday-aq basqa tillerde bolǵanıday olarda sóz ózgeriwdiń (ayırım jaǵdaylarda sóz jasalıwdıń) ayrıqsha ózine tán tipleri bar, dep mánili sózler qatarına qosadı (Jirmunskiy: 68).

R.A.Budagov sóz shaqapların mánili hám kómekshi sózlerge klassifikaciyalap, mánili sóz shaqaplarında kómekshi sózlerge qaraǵanda leksikalıq hám grammatikalıq belgiler anıq sezilip turadı dep sanlıqlardı mánili sózler qatarına kiritedi (Budagov: 250).

Sózlerdi belgili leksika-grammatikalıq belgileri boyınsha klassifikaciyalawda olardıń strukturası, semantikasını hám de sintaksislik funkciyasını názerde tutıladı. Usı úsh kriteriyanı tiykar etip alǵanda, misalǵa noǵay tilinde 12 sóz shaqabı bolıp, olar: atlıq, kelbetlik, sanlıq, almasıq, ráwish, feyil, tirkewish, dáneker, janapay, tanlaq sózler, modalsózler. Olar mánileri hám gáptegi roli-funkciyasınakaray mánili hám kómekshi sóz shaqapları dep ekige bólinedi. Mánili sózshaqapları qatarına sanlıqlar da kiritilgen.

N.A.Baskakov túrkiy tilleriniń fonetikalıq qurılısı, leksikalıq sostavı hám de grammatikalıq qurılısı ózgesheligin tallap sanlıqlardı óz aldına sóz shaqabı sıpatında atap kórsetedi.

Chuvash tilinde sanak sanlardıń tolıq hám de qısqa formaǵa ie ekenligin esapqa alıp sanlıqlardıń úylesiwinde kóplik sanınıń kóllanılıwın, korachay balkar tilinde sanlıqlardıń joqarı esabınıń bolıwı, oǵız tilindegi ılaıla ornına toplaw (jámlew) sanlıqlarındaǵı agu\egu formalarınıń bolıwın esapqa alıp (Baskakov: 114).

Tilshi ilimpaz A.Bekbergenov qaraqalpaq tilindegi sanlıqlar boyınsha arnawlı túrde izertlew jumısı alıp barǵan alımlardan biri. Sanlıq ayrıqsha túsinikti-abstrakt san ideyasın bildiredi. San túsinigi jekke alıp qaraǵanda biziń ushın konkret túsinigi emes, sonday-aq san tek bir mánili ǵana sóz bolıp, hesh qanday modallıq yamasa ekspressivlik kásietke ie bola almaydı (Bekbergenov: 140). Bul túsinik A.A. Reformatanskiy kórsetkendey «anıq, taza, túrde predmetlik mánisi joq (Reformatanskiy: 385) hám sol sebepten sanlıqtı atlıqqa qosıp karawǵa bolmaydı».

Sanlıq sózler tilde predmettiń, qublistiń hám hárekettiń sanın bildiriw ushın qollanıp, kelbetlik hám ráwishler sıyaqlı atributivlik yamasa háreket ushın burınnan tán bolǵan xarakteristika (sıpatlama) bola almaydı. Sonlıqtan da sanlıqtı kelbetlikke de, ráwishke de qosıp qaraw múmkın emes.

Sunday-aq, sanlıq ayırım specifikalıq grammatikalıq ózgesheliklerge de ie. Bul belgilerdiń hámmeesi sanlıqtıń óz aldına bólek sóz shaqabı ekenligin kórsetedi (Bekbergenov: 142).

S.Nizomitdinova sanlıqlar túrlerin 7 túrge bólip kórsetedi: sanaq, qatar, jıynaqlaw, shamalıq, danalıq, ayırıw (ayırıp toplaw) hám bólshek sanlıqları. Avtor kwp, oz, ozgina, bir muncha, bir necha hám t.b. sózlerdi sanlıqtıń túrlerine qospaydı. Olardıń basqa sóz shaqablarına tán bolǵan semantikalıq ózgesheliklerin esapqa aladı (Nizomiddinova: 37).

Akademiyalıq grammatikada sanlıqlar dáslep muǵdar, sanaq hám katar sanlıqlarǵa bólingen. Óz gezeginde sanaq sanlıqlar shamalıq jámlewshi- jıynaqlawshı, bólshek sanlıqlar bolıp bólingen. Danalıq hám toplaw sanlıqları sanaq sanlardıń sostavında qaraǵan. Biz de usınday bóliniwdi maqul kóremiz óytkeni danalıq hám bóliw mánileri sanaqtıń qosımsha ottenkaları bolıp keledi.

Qaraqalpaq tilindegi sanlıqlardı óziniń semantikasına hám ayırım grammatikalıq belgilerine qaray A.Bekbergenov altıǵa bólip kórsetgen,olar: sanaq, qatarlıq, jıynaqlaw, toplaw, shamalıq hám bólshek sanlar (Bekbergenov: 29). Al qaraqalpaq tilindegi akedemiyalıq grammatikalıq sanlıqlar aldı menen esaplıq hám qatarlıqsanlar bolıp ekige bólinedi de, esaplıq sanlar óz nábwetinde beske bólinedi, olardıń atamaları A.Bekbergenovtıń monografiyasındaǵılargá meǵzes, sonda qatarlıq sanlarımenen birge altaw bolıp esaplanadı. (Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası: 140).

Bul bolsa kóplegen túrkiy tillerdegi sanlıqlardıń klassifikaciyasına sáykes keledi. Til birlikleri belgili leksika-grammatikalıq klasslarǵa bóliwde tilshi ilimpazlar úsh tiykarǵı kriteriyaǵa tayanadı: bul máni birliǵı forma hám funkciyası. Usı kriteriyalar tiykarında qaraytuǵın bolsaq sanlıqlar házirgi qaraqalpaq tilinde óz aldına sóz shakabı bolıp esaplanadı: olar leksika-grammatikalıq mánisi boyınsha “sandı” ańlatadı hám atlıqlar menen dizbeklesip belgili muǵdardı kórsetedi; ózleriniń paradigmaları boyınsha muǵdar hám qatarlıq sanlıqlar tiykar sanaladı,basqa túrleri bolsa olardan jasaladı; kóp, az, biraz, azǵana, neshe sıyaqlı sózler predmettiń belgisiz muǵdarın,sanın kórsetse de cifr menen berilmeydi,basqa sanlıqlar cifr arqalı bildiriledi; qaraqalpaq tilinde tek ǵana sanlıqlarǵa tán bolǵan forma jasawshı affiksleri bar;- (ı)nshı, /(ı)nshi; -aw//-ew; -ar//-er; -sar//-ser; shar//-sher; -ta.; sanlıqlar numerativ sózler menen qollanıladı; sanlıqlar kelbetliklerge qusap ǵápte anıqlawısh funkciyasın atqaradı. sonday-aq bas aǵza hám ekinshi dárejeli aǵza wazıypasındada keliwi múmkin.

Inglis tilinde bolsa sózlerdiń tiykarǵı leksika-grammatikalıq túrleri boyınsha lingvistlerdiń pikirleri birdey emes. Sanlıqlardıń ǵápte kelbetlikler atqaratuǵın funkciyanı atqaradı degen pikirden kelip shıǵıp bir qansha sırt el hám ózimizdegi lingvistler-germanistler sanlıqlardı kelbetliklerdiń ishinde qarap, kelbetliklerdiń bir túri dep sanaydı. (A.Smirnickiy; M.Jabotinskaya; Pence; Shaap; Curme; Femald; Bain; Belenkaya).

Sepleniwshi - ózgeriwshi sóz shaqapları óz ishine tiykarǵı úsh bólimdi qamtıydı: atlıq,kelbetlik, feyil. Sanlıqlar atlıqlar hámkelbetliklerdiń ayrıqsha klassı bolıp, olar atlıq sanlıqlar hám kelbetlik sanlıqlar «Noun-Words» hám «Adjective-Words» dep ekige bólinedi.

Óz gezeginde J.S.Nesfild sanlıq almasıqların eki tiykarǵı toparǵa ajratadı: anıq-belgili sanlıqlar (Definite-Numerals), bular anık sandı, muǵdardı bildiredi hám belgisiz yaǵnıy belgisiz sandı muǵdardı kórsetiwshi sanlıqlar (Indefinite Numerals).

Belgili – anıq sanlıqlar semantikalıq belgilerine qaray sanaq-muǵdar sanlıqları (Cardinal Numerals) hám qatarlıq sanlıqlar (Ordinal Numerals) bolıp ekige bólinedi.

Avtor one, only, single, double, threefold, treple, fourfold, sixfold, sevenfold sıyaqlı hárekettiń tákirarlanıwın bildiriwshi sózlerdi «kóbeytiwshi sózler» qatarına kiritedi.

L.Blumfildtiń kóz qarasları joqarıdağı avtorlardikinen parık etedi. Ol sóz shaqapların gápтегі sintaksislik funkciyasına qaray klassifikaciyalaydı, sanlıqlardı almasıq sózler toparına qosadı, óytkeni olar atlıqtı yamasa basqa almasıqtı anıqlap keledi. (Three+men) (Bloomfield, 1974, 123).

O.Espersen óziniń «Grammatika sovremennogo angliyskogo yazıka» degen miynetinde sanlıqlardı mánili sózler shaqabına kiritedi hám de eki toparǵa bólip kórsetedi: sanaq hám qatarlıq sanlıqları, olardı sintaksislik hám morfologiyalıq qásietlerin tolıq sıpatlaydı, one, pair, couple, dozen sózleriniń qollanıwı tuwralı sóz etedi. (O.Jespersen), «Sovremenniy angliyskiy yazık» kitabınıń avtorları (Jigadlo:11-16) sóz shaqapların úsh kriteriya boyınsha klassifikaciyalaydı: semantikalıq, morfologiyalıq hám sintaksislik hám sanlıqlardı mánili sóz shaqapları toparına kiritedi.

Inglis tilindegi sanlıqlarda san kategoriyası da, seplik kategoriyası da hám basqa morfologiyalıq kategoriyalar da joq (Ilish: 54). Sanlıqlar konkret leksikalıq mánige ie bolıp predmettiń sanın yamasa predmettiń esaptaǵı qatarın bildiredi. Olarda sonday morfologiyalıq belgiler bar, olar tek ǵana sanlıqlarǵa tiyisli, gápте olar bas hám ekinshi dárejeli aǵzalardıń funkciyasın atqara aladı, olar jiyi-jiyi substantivlesedi. Bulardıń barlıǵı sanlıqlardıń óz aldına sóz shaqabı ekenligine dáliyl bola aladı.

Inglis tilindegi sanlıqlardıń túrlerin anıqlawda da avtorlar arasında hár túrli pikirlerdi bayqawǵa boladı. A.I. Smirnickiy qatarlıq sanlıqlar kelbetliklerdikindey grammatikalıq ózgesheliklerge ie, kelbetliklerden ajralıp turatuǵın hesh qanday specifikalıq belgige ie emes, olardı óz aldına sóz shaqabı dew ushın da hesh qanday tiykar belgi joq, olardı sanlıqlar qatarına qosıw ushın da hesh qanday tiykar joq, dep kórsetedi (Smirnickiy: 163).

Sonıń menen bir qatar alımlar (Ilish: 72) sanlıqlardıń specifikalıq ózgesheliklerin kórsetedi; olar tómendegiler:

- 1) Sanaq sanlıqlardıń ózlerine sáykes qatarlıq sanlıqları bar;
- 2) Sanaq sanlıqlar hám de qatarlıq sanlıqlar predmettiń muǵdar belgisin kórsetedi, kelbetlikler bolsa sapalıq belgisin;
- 3) Qatarlıq sanlıqlar, sonday-aq sanaq sanlıqlar da esapqa keletuǵın konkret atlıqlar menen dizbeklesip keledi, kelbetlikler bolsa hár qanday atlıqtı sonıń menen birge abstrakt atlıqtı da anıqlap kele aladı;
- 4) Sanaq sanlıqları, sonday-aq qatarlıq sanlıqları da esapta predmetlerdiń tártibin, qatarın kórsetedi: Lesson five— the fifth lesson;
- 5) Qatarlıq sanlıqlar (4 ten baslap)- th suffiksin qabıl aladı, bul suffiks tek onıń ózine tán, al gross, score sıyaqlı muǵdardı kórsetiwshi atlıqlar bunday suffikslerdi ala almaydı;
- 6) Qatarlıq sanlıqlar, sonday-aq sanaq sanlar da tekstte cifr belgileri menen almastrılıwı múmkin, sonıń menen olar kelbetliklerde qollanıladı.

Sanlıqlar forma ózgeriw qásietine ie emes. Sáykesleniw, úlesiwsanlıqlar ushın sheklengen hám specifikalıq qubılıs. Sanlıqlar tek ǵana atlıqlar hám de almasıqlar menen dizbeklesip kele aladı. Sanlıqlar bir-biri menen birikken jańa leksikalıq birlik-qospa sanlıqlar jasaladı. Bul qubılıs tek ǵana sanlıqlar ushın xarakterli. (Barxudarov: 89).

Inglis tili grammatikası boyınsha baspadan shıǵarılǵan sabaqlıqlar hám oqıw qollanbalarında sanlıqlar ózaldına sóz shaqabı sıpatında qaralǵan hám eki toparǵa bólingen:

санақ санлықтар ҳам қатарлықтар. Бóлшек санлықтар санақ санлықтардың составына кiritilген. (Buranov: 92-94).

Усы айтылғандарды есапқа алып айтатуғын болсақ, хазирги заман инглис тилинде санлықтар óз алдына сóзлердин лексика-грамматикалық категория болып, белгилі дәрежеде жоғарыда айтып óтилген xarakterли белгилерге ie.

Paydalanılǵan ádebiyatlar dizimi:

1. Barxudarov L.S., Shteling D.A. Grammatika angliyskogo yazıka 2.e izd. – M., 1968.
2. Baskakov N.A. Tyurkskie yazıki. – M., Izd. vostochnoy lit-rı. 1960.
3. Bekbergenov A. Qaraqalpaq tilindegi sanlıqlar. – Nókis, 1976.
4. Budagov R.A. Sravnitelno-semasiologicheskie issledovaniya. – M., 1963.
5. Buranov J., Xoshimov U., Ismatullaev I. Ingliz tili grammatikasi. – T., 1974.
6. Buranov D.B. Sravnitelnaya tipologiya angliyskogo i tyurkskix yazıkov. – M.: Vısshaya shkola, 1983.
7. Vinogradov V.A. Metodi tipologii. Obshee yazıkoznanie. Metodi lingvisticheskix issledovaniy. – M., 1973.
8. Jirmunskiy V.M. Razvitie chastey rechi v tyurkskix yazıkax po sravneniyu s indoevropeyskimi yazıkami. II. – M., Izv. AN. 1968.
9. Ilish B.A. Stroy sovremennogo angliyskogo yazıka. – L., 1971.
10. Nizomiddinova S. Hozirgi wzbek tilida son. – Toshkent, 1963.
11. Smirnickiy A.I. Morfologiya angliyskogo yazıka. – M., 1959.
12. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikasi. – Nókis: Bilim, 1994.
13. Yusupov U.K. Teoreticheskie osnovı sopostavitel lingvistiki. – T.: Fan, 2007.
14. Jespersen O. Modern English Grammar. – London-Copenhagen, 1954.

ИНГЛИС ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕ САНАҚ САҢЛЫҚЛАРДЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ИЗЕРТЛЕНИЙИ

*Г.А. Шамуратова,
ӨзМУ студенти
Илимий басшы: Дж.А.Курбанбаев*

Санлықтар морфологияда толық мәнис билдирийши сөз шақапларынан бири сыпатында характерленеди. Биз бул мақалада инглис хәм қарақалпақ тиллеринде санақ санлықтарды салыстырмалы планда изертлеўди мақсет етип қойдық.

Санақ санлықтар предметтиң белгилі конкрет санын, предметлерди олардың саны арқалы жыйнақлап (жыйнақлаў), предметлердин белгилі бир топарларға қаншадан бөлінгенлигин (топлаў), предметтиң санын шамадан яғный шамалап (шамалық) хәм де пүтинниң бөлегин (бөлшек) көрсетеди.

Санлықтардың түрлерге бөлиниўи олардың формал тәрептен маркерланған хәм маркерланбағанлығына байланысly болады. Соны айтып өтиў керек, санлықтардың еки тилде де түрлери белгилі суффикслердин санлық түрлерине агглютинатив усылда жалғаныўы менен жасалады: Мысалы, инглис тилинде эксплицит маркер сыпатында –th